

NAUKA O ISTOTACH NIEBIAŃSKICH W KSIĘDZE DANIELA: KONTYNUACJA WCZEŚNIEJSZYCH TRADYCJI BIBLIJNYCH ORAZ NOWY WKŁAD DO ANGELOLOGII STAREGO TESTAMENTU

Wstęp

W Księdze Daniela – jedynej apokalipsie Starego Testamentu – występuje rozbudowana nauka o istotach niebiańskich, która z jednej strony nawiązuje do wcześniejszych tradycji biblijnych, a z drugiej zawiera wiele zagadnień po raz pierwszy występujących w Biblii Hebrajskiej. W judaizmie okresu Drugiej Świątyni nastąpiło ubogacenie nauki o istotach niebiańskich, co dokonało się nie tylko dzięki rozwinięciu angelologii istniejącej już w religii Izraela, ale również przez wykorzystanie mitycznych tradycji babilońskich i perskich. Należy zwrócić uwagę na fakt, że nauka o istotach niebiańskich rozwijała się w judaizmie w różnych środowiskach, z których najbardziej znacząca była tradycja henochiczna (np. Księga strażników – 1 Hen 1-36; Apokalipsa zwierząt – 1 Hen 85-90; Księga gigantów z Qumran). Księga Daniela – z racji jej kanoniczności i wkładu do angelologii biblijnej – zajmuje szczególne miejsce, ponieważ w znaczący sposób poszerza naukę o istotach niebiańskich znajdującą się w Biblii, jak również przyczynia się do jej rozwoju w późniejszej literaturze żydowskiej, między innymi w zwojach z Qumran oraz apokryfach, zwłaszcza w pismach o charakterze apokaliptycznym, jak i w tradycji chrześcijańskiej. W niniejszym artykule podejmującym tematykę angelologii w Księdze Daniela zostanie ukazana nauka o istotach niebiańskich ze szczególnym uwzględnieniem nowych elementów w stosunku do Starego Testamentu.

Nawiązanie do wcześniejszych tradycji biblijnych

Kilka motywów w nauce o istotach niebiańskich w Księdze Daniela nawiązuje do wcześniejszych tradycji biblijnych. W dwóch opowiadaniach (Dn 3 i Dn 6) istoty

¹ Ks. dr hab. Marek Parchem prof. UKSW, Kierownik Katedry Literatury Międzytestamentalnej, Instytut Nauk Biblijnych Wydziału Teologicznego UKSW, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie; adres do korespondencji: ul. Dewajtis 3, 01-815 Warszawa, e-mail: mking@op.pl.

Referat wygłoszony podczas sesji popularnonaukowej na temat *Aniołowie i demony*, która odbyła się 10 maja 2014 roku w auli Wyższego Seminarium Duchownego w Koszalinie, na zakończenie VI Ogólnopolskiego Tygodnia Biblijnego. Organizatorami byli: Dzieło Biblijne im. św. Jana Pawła II, Wyższe Seminarium Duchowne Diecezji Koszalińsko-Kołobrzeskiej oraz Katedra Egzegezy i Teologii Biblijnej Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Szczecińskiego.

niebiańskie są ukazane jako posłańcy Boga mający za zadanie uratowanie od śmierci tych, którzy są wierni Bogu nawet za cenę własnego życia. W symbolicznych wizjach (Dn 7-12) pojawiają się istoty niebiańskie, które pełnią funkcję tłumaczy / interpretatorów objawienia Bożego, które otrzymuje wizjoner.

1. Istoty niebiańskie jako posłańcy Boga

W opowiadaniu Dn 3, które należy do kategorii tzw. opowiadań dworskich², głównym motywem jest wierność Bogu tych, którzy znaleźli się w środowisku pogańskim. Król Nabuchodonozor uczynił posąg i rozkazał, aby wszyscy poddani oddali mu pokłon, co miało być znakiem posłuszeństwa i dowodem lojalności wobec władcy (Dn 3,1-7). Trzej młodzieńcy żydowscy, Szadrak, Meszak i Abed-Nego, ponieważ pragną być wierni Bogu, w sposób zdecydowany i jednoznaczny odmawiają złożenia hołdu posagowi (Dn 3,13-18). W rezultacie odmówienia wykonania rozkazu króla trzej młodzieńcy zostają skazani na śmierć i wrzuceni do ognistego pieca (Dn 3,19-23). Jednak zostają oni w cudowny sposób ocaleni, ponieważ Bóg wysłał swojego posłańca, który uratował wiernych mu młodzieńców (Dn 3,24-27). W Dn 3 podkreśla się konieczność wierności człowiekowi wobec Boga, ale również zostaje tu ukazana potęga Boga i Jego działanie mające na celu uratowanie tych, którzy są mu wierni. Opowiadanie w Dn 3 podejmuje problem konfliktu między młodzieńcami żydowskimi wiernymi Bogu a otoczeniem pogańskim, co jest uwypuklone w słowach króla, który zwracając się do młodzieńców żydowskich, zadaje im pytanie: „Który bóg może was wybawić z moich rąk?” (Dn 3,15). W tej sytuacji Bóg, wysyłając posłańca, nie tylko nagradza tych, którzy są mu wierni, ale również ukazuje swoją potęgę i wyższość nad pogańskim królem.

Tekst opisujący cudowne ocalenie młodzieńców żydowskich dzięki wysłanej przez Boga istocie niebiańskiej przedstawia się następująco (Dn 3,24-27):

²⁴ „Król Nabuchodonozor zdziwił się, wstał w pośpiechu i powiedział swoim doradcom: «Czyż nie wrzuciliśmy tych trzech mężów związanych w środek ognia?» Odpowiadając, powiedzieli królowi: «To prawda, królu». ²⁵ Odpowiadając, powiedział: «Lecz oto widzę czterech mężów rozwiązanych, chodzących w środku ognia, krzywdą ich nie [spotkała], a wygląd czwartego podobny do istoty boskiej».

²⁶ Wtedy Nabuchodonozor zbliżył się do drzwi pieca ogniem płonącego i powiedział: «Szadraku, Meszaku i Abed-Nego, służycy Boga Najwyższego, wyjdźcie i przyjdźcie [tu]!» Wówczas Szadrak, Meszak i Abed-Nego wyszli ze środka ognia. ²⁷ I zostali zgromadzeni satrapowie, przełożeni, namiestnicy i doradcy króla, zobaczyli mężczyzn owych, że ogień nie miał władzy nad ich ciałami. Włosy ich głowy nie zostały przypalone, ich spodnie nie zmieniły się i swąd ognia nie przeszedł na nich.

² W.L. Humphreys, *A Life-Style for Diaspora: A Study of the Tales of Esther and Daniel*, „Journal of Biblical Literature” 92(1973), s. 219-220; L.M. Wills, *The Jew in the Court of the Foreign King. Ancient Jewish Court Legends*, Minneapolis 1990, s. 83-87; M. Parchem, *Księga Daniela. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2008, s. 251-253.

²⁸ Nabuchodonozor powiedział: «Błogosławiony [jest] Bóg Szadraka, Meszaka i Abed-Nego, który wysłał swego posłańca i ocalił swoje sługi, ponieważ Mu zaufali. Zmienili rozkaz króla i wydali swoje ciała, aby nie służyć i nie składać hołdu żadnemu bogu, z wyjątkiem ich Boga»”.

Oprócz trzech młodzieńców wrzuconych do ognistego pieca król widzi tam również czwartą postać, której wygląd jest „podobny do syna bogów” (*dāmēh lēbar-’ēlāhîn*), tj. istoty boskiej. Aramejski termin *dāmēh* jest imiesłowem w koniugacji *peal* od czasownika *dmh*, który znaczy „być podobnym, być jak (coś/ktoś), upodobnić się”. W konstrukcji z przyimkiem *lē* czasownik ten przybiera znaczenie porównawcze (por. Dn 7,5; zob. także Iz 46,5; Pnp 1,9; Lm 2,13). W ten sposób autor Dn 3 wyraża myśl, że król, widząc „czterech mężów”, jednego z nich identyfikuje jako istotę niebiańską, co nawiązuje do często występującego w tradycji biblijnej motywu ukazywania się istot niebiańskich w postaci ludzkiej (np. Rdz 18,2; Joz 5,13; Sdz 13,6.8.16; Za 1,8; 2,5; Ez 1,26; 8,2; Dn 8,15; 10,5; 12,5-7).

Istota niebiańska jest określona jako „syn bogów”, tj. istota boska (w. 25) oraz „posłaniec jego”, tj. posłaniec Boga (w. 28). Aramejski zwrot *bar ’ēlāhîn*, „syn bogów”, jest wyrażeniem charakterystycznym dla semickiego sposobu wypowiadania się, które oznacza „boga/bóstwo” w sensie członka zgromadzenia bogów skupionego wokół bóstwa głównego i jemu podporządkowanemu. Takie słowa wypowiedziane przez króla Nabuchodonozora są całkowicie zrozumiałe, ponieważ przekonanie o istnieniu dworu niebiańskiego, w skład którego wchodziły liczne bóstwa podporządkowane władzy najwyższego w panteonie boga, jest wspólne dla wszystkich mieszkańców starożytnego Bliskiego Wschodu. W odniesieniu do autora Dn 3 warto zwrócić uwagę na fakt, że w mitologii kananejskiej, znanej przede wszystkim z dokumentów odkrytych w Ugarit, często występuje zwrot *bn ’ilm* (= *bn ’il*), „synowie Ela”, tj. bóstwa niższego rzędu wchodzące w skład dworu najwyższego w panteonie kananejskim boga, którym był El. Takie przekonanie jest obecne również w tradycji biblijnej, gdzie jest mowa o istnieniu „dworu JHWH” składającego się z istot niebiańskich podporządkowanych władzy Boga, które są określane jako „synowie boży”, hebr. *bēnē ’ēlīm*, lub *bēnē ’ēlohim* (np. Ps 29,1; 82,1; 89,7; Pwt 32,8; Hi 1,6; 2,1; Rdz 6,2)³. W późniejszej tradycji żydowskiej, podobnie jak i w chrześcijańskiej, „synowie boży” są identyfikowani jako aniołowie. Warto przy tym zauważyć, że o ile w greckim przekładzie Teodocjona pojawia się wyrażenie „podobny (do) syna bożego” (*hyiō theou*), to w tłumaczeniu LXX występuje zwrot „podobny do anioła bożego” (*angelou theou*)⁴.

³ F.M. Cross, *Canaanite Myth and Hebrew Epic. Essays in the History of the Religion of Israel*, Cambridge-London 1997, s. 45-46; E.T. Mullen, *Divine Assembly*, w: *The Anchor Bible Dictionary...*, t. 2, red. D.N. Freedman i in., New York 1992, s. 214-217; S.B. Parker, *Council*, w: *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, red. K. van der Toorn, i in., Leiden 1999, s. 204-208; szerzej na ten temat, zob. E.T. Mullen, *The Assembly of the Gods: The Divine Council in Canaanite and Early Hebrew Literature*, Chico 1980.

⁴ J.J. Slotki, E. Oratz, *Daniel-Ezra-Nehemiah. Hebrew Text and English Translation with Introductions and Commentary*, London 1951, s. 27; L.F. Hartman, A.A. DiLella, *The Book of Daniel. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York 1978, s. 158; J.J. Collins, *Daniel. A Commentary on the Book of Daniel*, Minneapolis 1993, s. 190; H. Goldwurm, *Daniel. A New Translation with*

Identyfikację „syna bogów” w w. 25 z istotą niebiańską potwierdza treść w. 28, gdzie w następującej po opisie ocalenia młodzieńców doksolologii, którą autor Dn 3 wkłada w usta Nabuchodonozora, król stwierdza, że to Bóg wysłał „swego posłańca (*mal'ākēh*)”, aby ocalić tych, którzy byli Jego wiernymi sługami (w. 28). Aramejski termin *mal'ak*, „posłaniec”, podobnie jak jego hebrajski odpowiednik *mal'āk*, jest określeniem wysłannika, który wykonuje polecenia Boga. W Biblii tym terminem określa się często istotę niebiańską, która z rozkazu Boga przekazuje ludziom ważne wiadomości (np. Rdz 16,11-12; 18,9-15; 31,11-13; Wj 3,2; Sdz 6,11-24; 13,3-5; 2 Krl 1,3) lub interweniuje w ich życiu (np. Rdz 16,9; 22,11-12; Lb 22,31-33; Sdz 2,1-5). Niekiedy z woli Boga „posłaniec Boga” opiekuje się i ocala poszczególnych ludzi lub cały Izrael (np. Rdz 24,7; 48,16; Wj 14,19-20; 23,20; Lb 20,16; 1 Krl 19,5-8; 2 Krl 19,35), ale również jest wykonawcą kary (np. Rdz 19; Lb 22,33; 2 Sm 24; Ps 78,49)⁵.

W opowiadaniu Dn 6, które podobnie jak Dn 3 należy do kategorii tzw. opowiadań dworskich⁶, motywem przewodnim jest również wierność wobec Boga Żydów żyjących w diasporze. Za namową doradców król Dariusz wydaje dekret zakazujący wznoszenia modlitw do jakiegokolwiek bóstwa (Dn 6,5-10). Jednak Daniel wbrew zakazowi modli się do Boga trzy razy dziennie (Dn 6,11). Oskarżony przez doradców króla za praktykowanie modlitwy Daniel zostaje skazany na śmierć i wrzucony do jaskini z lwami (Dn 6,12). Ale zostaje on w cudowny sposób ocalony, ponieważ Bóg zesłał swojego posłańca, który zamknął paszczę lwom (Dn 6,20-24). Opowiadanie w Dn 6 uwypukla prawdę, że wierność Bogu i całkowite Jemu zawierzenie, czego wyrazem jest praktykowanie modlitwy, jak również odwaga w obliczu niebezpieczeństwa, prowadzi do ocalenia, ponieważ Bóg ratuje swoich wyznawców z każdego zagrożenia.

Tekst opisujący cudowne ocalenie Daniela z jaskini lwów dzięki wysłanej przez Boga istocie niebiańskiej przedstawia się następująco (Dn 6,20-24):

²⁰ „Potem, wczesnym ranem król wstał o brzasku i poszedł pospiesznie do jaskini lwów. ²¹ A gdy zbliżył się do jaskini Daniela, głosem smutnym zawołał. Odezawszy się, powiedział do Daniela: «Danielu, sługo Boga żyjącego, czy Bóg twój, któremu służysz wytrwale, potrafi ocalić cię od lwów?» ²² Wtedy Daniel powiedział królowi: «Królu, żyj na wieki! ²³ Bóg mój wysłał swego posłańca i on zamknął paszczę lwom, i nie skrzywdziły mnie, ponieważ zostałem uznany [za] niewinnego wobec Niego, jak również wobec ciebie, królu, nie uczyniłem nic złego». ²⁴ Wtedy król bardzo się z tego ucieszył i rozkazał, aby Daniel został wyciągnięty z jaskini. Gdy Daniel został wyciągnięty z jaskini, nie została znaleziona na nim żadna rana, bo zaufał swemu Bogu”.

a Commentary Anthologized from Talmudic, Midrashic and Rabbinic Sources, New York 1998, s. 128-129; M. Parchem, *Księga Daniela...*, s. 273.

⁵ C.A. Newsom, *Angels*, w: *The Anchor Bible Dictionary...*, s. 249-250; D.N. Freedman, B.E. Wiloughby, H. Ringgren, H.-J. Fabry, *mal'āk*, w: *Theological Dictionary of the Old Testament*, t. 8, red. G.J. Botterweck, H. Ringgren, tł. D.W. Stott, Grand Rapids-Cambridge 1997, s. 308-325; W. Kosior, *Anioł w Biblii hebrajskiej. Pojęcie ml'k w ujęciu statystycznym i hermeneutycznym*, „*Studia Judaica*” 23-24(2009), s. 57-81.

⁶ W.L. Humphreys, *A Life-Style for Diaspora...*, s. 219-220; L.M. Wills, *The Jew in the Court...*, s. 129-134; M. Parchem, *Księga Daniela...*, s. 400-401.

Daniel, zwracając się do króla Dariusza, oznajmia mu, że „Bóg mój wysłał swego posłańca (*mal'ākēh*)” (w. 23). Istota niebiańska wysłana przez Boga dla ocalenia Daniela jest określona aramejskim terminem *mal'ak*, „posłaniec”, podobnie jak w Dn 3,28. Warto zwrócić uwagę, że cała cudowna interwencja Boga za pośrednictwem istoty niebiańskiej, a więc „posłańca Boga” w Dn 6, jest bardzo podobna do opisu ocalenia trzech młodzieńców z pieca ognistego w Dn 3⁷. W obu tych opowiadaniach Bóg za pośrednictwem istoty niebiańskiej, określonej jako „posłaniec”, ratuje z niebezpieczeństwa śmierci tych, którzy postanowili być mu wierni nawet za cenę swojego życia.

2. Istoty niebiańskie jako tłumacze/interpretatorzy objawienia

W apokaliptycznych wizjach (Dn 7-12) pojawiają się istoty niebiańskie, które pełnią funkcję tłumaczy/interpretatorów symbolicznych wizji, przez co stają się pośrednikami objawienia udzielonego przez Boga wizjonerowi. Taka rola istot niebiańskich – podkreślająca transcendencję Boga – jest charakterystyczna dla literatury apokaliptycznej (np. 1 Hen; 4 Ezd; 2 Bar)⁸, ale jest już obecna w tradycji biblijnej. Postać istoty niebiańskiej jako interpretatora wizji pojawia się w Księdze Zachariasza (Za 1-7), zaś w Księdze Ezechiela występuje istota niebiańska, która prowadzi proroka Ezechiela w trakcie jego wizji kompleksu świątynnego (Ez 40-48).

W Księdze Daniela istota niebiańska pełniąca rolę „anioła interpretatora” występuje – podobnie jak w innych pismach apokaliptycznych – w technicznym tego słowa znaczeniu (Dn 7,16; 8,16; 9,21-22; 10,5-11,2).

W Dn 7 wizjoner, tj. Daniel, prosi o wyjaśnienie wizji istotę niebiańską: „Zbliżyłem się do jednego ze stojących i poprosiłem go, aby [wyjaśnił mi] prawdę o tym wszystkim. Przemówił do mnie i wyjaśnienie tych słów dał mi poznać” (Dn 7,16). W odpowiedzi na prośbę Daniela anioł interpretator wyjaśnia wizjonerowi znaczenie wizji (Dn 7,17-27), którą wcześniej otrzymał od Boga (Dn 7,2-14). Istota niebiańska, do której zwraca się Daniel, pozostaje anonimowa. Zostaje ona określona jako „jeden ze stojących”, co nawiązuje do koncepcji dworu JHWH, przed którym „stoją” istoty niebiańskie, służąc i oddając Mu cześć. W wizji tronu (Dn 7,9-10) jest mowa o Bogu zasiadającym na tronie i otoczonym niezliczoną liczbą istot niebiańskich: „Tysiąc tysięcy służyło Mu, i miriady miriad stały przed Nim” (Dn 7,10; zob. też 1 Krl 22,19). Słowa istoty niebiańskiej skierowane do Daniela są określone aramejskim słowem *pēšar*, „interpretacja, wyjaśnienie” (= hebr. *pešer*), które jest technicznym terminem na oznaczenie interpretacji snu lub wizji.

W Dn 8,15-19 pojawiają się dwie istoty niebiańskie, z których jedna pełni funkcję anioła interpretatora i jest identyfikowana z Gabrielem:

¹⁵ I stało się, gdy ja, Daniel, zobaczyłem tę wizję i szukałem [jej] zrozumienia, i oto stanął przede mną ktoś mający jakby wygląd mężczyzny, ¹⁶ i usłyszałem głos ludzki

⁷ L.F. Hartman, A.A. DiLella, *The Book of...*, s. 200; J.J. Collins, *Daniel...*, s. 271; M. Parchem, *Księga Daniela...*, s. 420-421.

⁸ D.S. Russel, *The Method and Message of Jewish Apocalyptic, 200 B.C. – A.D. 100*, Philadelphia-London 1964, s. 242-243; C.A. Newsom, *Angels...*, s. 252.

w środku Ulaj, [który] wołał i mówił: «Gabrielu, wyjaśnij temu [człowiekowi] widzenie!»¹⁷ Przyszedł więc do mnie stojącego, i gdy był blisko, przeraziłem się i upadłem na twarz. Wtedy przemówił do mnie: «Zrozum, synu człowieczy, że wizja ta dotyczy czasu końca».¹⁸ Gdy on mówił do mnie, padłem nieprzytomny twarzą ku ziemi, a on dotknął mnie, postawił mnie na moje nogi¹⁹ i powiedział: «Oto chcę dać ci poznać, co stanie się przy końcu gniewu, ponieważ [odnosi się] do ustalonego czasu końca»».

Jedna z istot niebiańskich jest określona jako „ktoś mający jakby wygląd mężczyzny (*kēmar 'ēh gāber*)” (w. 15), co przypomina wzmiankę o tajemniczej postaci z wizji Ezechiela, która miała „podobieństwo jakby wyglądu człowieka (*dēmūt kēmar 'ēh 'ādām*)”, a którą jest sam Bóg (Ez 1,26; zob. też Ez 8,2). Wizjoner, mówiąc o podobieństwie istoty niebiańskiej do postaci ludzkiej, używa terminu *geber*, „mężczyzna; człowiek”, który w tradycji biblijnej jest określeniem silnego i młodego mężczyzny (zob. Sdz 5,30; Prz 30,19; Iz 21,17). Podczas gdy we wcześniejszej tradycji termin *geber* odnosi się zwykle do cech fizycznych człowieka, głównie jego żywotności i siły, to w psalmach określa on człowieka, który jest silny z powodu swej bliskości z Bogiem, który boi się Go, ufa Mu i spełnia Jego polecenia (zob. Ps 34,9; 37,23-24; 40,5.-12; 94,12; zob. też Jr 17,7-8). W podobnym znaczeniu termin *geber* pojawia się również w literaturze qumrańskiej. Warto zauważyć, że od tego samego źródłosłowa pochodzi termin *gibbōr*, „silny (mężczyzna); bohater (wojenny); wojownik”, który również staje się określeniem istot niebiańskich (zob. Ps 103,20; 1QH 16,11-12; 18,34-35)⁹.

Daniel „usłyszał głos ludzki”, dosł. „głos człowieka” (*qōl 'ādām*)” (w. 16), tj. głos mający brzmienie głosu ludzkiego (w. 16). Mając na uwadze kontekst wizji, a zwłaszcza rozmowę dwóch istot niebiańskich w ww. 13-14, należy przypuszczać, że jest to głos jednej z istot niebiańskich¹⁰. Innymi słowy, jedna z istot niebiańskich określona jako „ktoś mający jakby wygląd mężczyzny” zwraca się do drugiej istoty niebiańskiej, a więc do Gabriela, aby wyjaśnić Danielowi znaczenie wizji. W Dn 8,16 pojawia się po raz pierwszy w Księdze Daniela istota niebiańska mająca imię własne, tj. Gabriel.

Gabriel pełni funkcję anioła interpretatora również w następnej wizji w Dn 9, mianowicie w Dn 9,20-23:

²⁰ „I wciąż mówiłem, modliłem się i wyznawałem mój grzech, i grzech mojego ludu, Izraela, i zanosilem moje błaganie przed oblicze JHWH, Boga mojego, za świętą górę mojego Boga,²¹ i gdy wciąż mówiłem w modlitwie, wtedy mąż Gabriel, którego widziałem w wizji na początku, lecąc w [szybkim] locie zbliżył się do mnie w czasie wieczornej ofiary.²² Gdy przybył, rozmawiał ze mną i powiedział: «Danielu, wyszedłem teraz, aby obdarzyć cię zrozumieniem.²³ Na początku twoich błagań wyszło słowo, ja zaś przybyłem, aby oznajmić, bo jesteś mężem umiłowanym. Zrozum słowo i pojmij widzenie!»».

⁹ H. Kosmala, *The Term “geber” in the Old Testament and in the Scrolls*, w: *Congress Volume*, Rome 1968, red. G.W. Anderson i in., Leiden 1969, s. 159-169; Tenże, *gābhar, etc.*, w: *Theological Dictionary of the Bible*, t. 2, Grand Rapids-Cambridge 1977, s. 373-382; J.E. Goldingay, *Daniel*, Dallas 1989, s. 213-214; M. Parchem, *Księga Daniela*..., s. 538.

¹⁰ A. Lacocque, *The Book of Daniel*, tł. D. Pellauer, Atlanta 1979, s. 167; J.J. Collins, *Daniel*..., s. 336; M. Parchem, *Księga Daniela*..., s. 538-539.

W obu tekstach, tj. Dn 8,15-19 oraz 9,20-23, podkreśla się, że Gabriel został posłany przez Boga, aby umożliwić zrozumienie wizji Danielowi. Przyczyną przybycia anioła interpretatora – podobnie jak w Dn 7,16 – staje się niemożliwość zrozumienia wizji przez Daniela. W Dn 8,15 jest mowa o tym, że wizjoner „szukał [jej] zrozumienia”, natomiast w Dn 9,20-21 wspomina się o modlitwie Daniela, a w rezultacie jej wysłuchania przez Boga przybywa Gabriel. W literaturze apokaliptycznej postać anioła interpretatora jest nieodzowna dla właściwego zrozumienia znaczenia wizji, ponieważ ma ona charakter symboliczny. Stąd często wizjoner – tak jak Daniel – prosi o jej wyjaśnienie.

Postać anioła interpretatora pojawia się również w wizji Dn 10-12. W Dn 10 znajduje się szczegółowy opis istoty niebiańskiej ukazującej się Danielowi i wyjaśniającemu mu znaczenie wizji: „Podniosłem moje oczy i zobaczyłem, a oto jakiś mąż (’iš ’echād) ubrany w lniane szaty, a jego biodra były przepasane czystym złotem. Jego ciało było jak chryzolit, jego twarz jak wygląd błyskawicy, jego oczy jak pochodnie ognia, jego ramiona i jego stopy jak wygląd polerowanego brązu, a głos jego słów jak głos tłumu” (ww. 5-6; zob. też Dn 12,5-7). Charakterystyka wyglądu istoty niebiańskiej nawiązuje do wcześniejszych tradycji biblijnych, zwłaszcza Ez 1; 8-10, co zostało rozwinięte w późniejszej literaturze apokaliptycznej. W dalszym toku wizji w Dn 10-12 anioł określony jako „podobny do synów ludzkich” (*kidmūt bēnē ’ādām*) w 10,16 oraz „podobny do człowieka” (*kēmar ’eh ’ādām*) w 10,18, wyjaśnia Danielowi, że celem jego przybycia jest wyjaśnienie znaczenia wizji (Dn 10,11-20). Należy zwrócić uwagę, że tekst w Dn 11,2-12,4 stanowi w rzeczywistości przemowę anioła skierowaną do Daniela, co wskazuje na to, że istota niebiańska jest nie tylko tłumaczem wizji, ale również przekazicielem objawienia¹¹.

2. Istoty niebiańskie jako „święci”

W Księdze Daniela istoty niebiańskie są wielokrotnie określane jako „święci” (aram. *qaddišîn*; hebr. *qēdōšīm*), mianowicie w Dn 4,10.14.20; 7,21.22.25.27; 8,13.24.[25]. Nazywanie istot niebiańskich „świętymi” pojawia się w Biblii Hebrajskiej (np. Ps 89,6.8; Hi 5,1; 15,15; Za 14,5; Wj 15,11; zob. też Pwt 33,2; Ps 16,3) oraz w księgach deuterokanonicznych (np. Syr 42,17; 45,2; Tb 8,15; Mdr 5,5; 10,10; 1 Mch 1,46), co swoimi korzeniami sięga do literatury starożytnego Bliskiego Wschodu, między innymi w tekstach z Ugarit (KTU 1.2 I 21; 1.17 I 3) oraz w inskrypcjach fenickich (KAI 4,5.7; 19,9; 27,12) i aramejskich (ANET 428)¹². Termin „święci” bardzo często jest określeniem istot niebiańskich w żydowskiej literaturze okresu Drugiej Świątyni, zwłaszcza w zwojach z Qumran oraz pismach o charakterze apokaliptycznym należącym do tradycji henochicznej¹³.

¹¹ J.J. Collins, *The Apocalyptic Vision of the Book of Daniel*, Missoula 1977, s. 133-138; Tenże, *Daniel with an Introduction to Apocalyptic Literature*, Grand Rapids 1984, s. 96-101; M. Parchem, *Księga Daniela...*, s. 616-617.

¹² P.D. Miller, *The Divine Warrior in Early Israel*, Cambridge 1973, s. 14-15; A. Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1923, s. 215; M. Parchem, *Księga Daniela...*, s. 488.

¹³ Zob. szerzej na ten temat w: M. Parchem, *Księga Daniela...*, s. 491-493 (Ekskurs: „Święci w literaturze okresu Drugiej Świątyni”).

W Dn 4 istoty niebiańskie są nazwane „świętymi” w paralelizmie do określenia ich jako „czuwających”, czyli strażników. W Dn 4,10.20 używa się liczby pojedynczej, gdy jest mowa o „czuwającym i świętym”, który zstąpił z niebios, natomiast w Dn 4,14 pojawia się liczba mnoga: „Z powodu wyroku czuwających [zostało powzięte] to postanowienie, i [z powodu] słowa świętych ta decyzja [została podjęta], aby poznali żyjący, że Najwyższy sprawuje władzę w królestwie ludzkim, i komu chce, daje je, i najniższego z ludzi ustanawia nad nim”.

W aramejskiej wizji w Dn 7 o istotach niebiańskich jako o „świętych” jest mowa w różnych złożeniach, mianowicie „święci” (w. 21), „święci Najwyższego” (ww. 22 i 25) oraz „lud świętych Najwyższego” (w. 27). W egzegezie Dn 7 pojawia się szereg trudności związanych z rozbieżną identyfikacją „świętych”. Niektórzy uczeni uważają, że określenie „święci” jest określeniem ludzi, zwłaszcza prześladowanych Izraelitów¹⁴, co jednak nie wyjaśnia w pełni przesłania symbolicznej wizji w Dn 7. Dlatego wielu uczonych jest zdania, że słowo „święci” w Dn 7 jest określeniem istot niebiańskich. W takiej identyfikacji istotne jest spostrzeżenie, że słowem „święci” są zwykle określane istoty niebiańskie zarówno w Biblii Hebrajskiej, jak i w literaturze pozabiblijnej, a w literaturze z okresu Drugiej Świątyni staje się niemal terminem technicznym. Należy zauważyć, że rozumienie „świętych” jako istot niebiańskich, a nie ludzi, o wiele bardziej odpowiada przedstawionej nie tylko w Dn 7, ale w całej Księdze Daniela, koncepcji historii świata, a przede wszystkim zależności istniejącej pomiędzy tym, co dzieje się w sferze niebiańskiej, a tym, co ma miejsce na ziemi¹⁵.

W Dn 7,27 wyrażenie „lud świętych Najwyższego” pojawia się na zakończenie dodatkowego wyjaśnienia szeregu wizji (ww. 19-27), które wcześniej otrzymał Daniel (ww. 2-14):

²⁷ „A królestwo i panowanie
oraz wielkość królestw pod całymi niebiosami
zostaną dane ludowi świętych Najwyższego.
Jego królestwo [będzie] królestwem wiecznym,

¹⁴ Np. C.H.W. Brekelmans, *The Saints of the Most High and Their Kingdom*, „Oudtestamentische Studiën” 14(1965), s. 305-329; R. Hanhart, *Die Heiligen des Höchsten*, w: *Hebräische Wortforschung*, red. B. Hartmann Fs., Leiden 1967, s. 90-101; A. Caquot, *Les quatre bêtes et le 'Fils d'homme' (Daniel 7)*, „Semitica” 17(1967), s. 37-71; G.F. Hasel, *The Identity of 'the Saints of the Most High' in Daniel 7*, „Biblica” 56(1975), z. 2, s. 173-192; V.S. Poythress, *The Holy Ones of the Most High in Daniel VII*, „Vetus Testamentum” 26(1976), z. 2, s. 208-213; T. Brzegowy, *Ostateczne królestwo Boga i Jego świętych według Księgi Daniela*, „Collectanea Theologica” 64(1994), nr 1, s. 29; *Księga Daniela. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, ekskursy*, oprac. J. Homerski, Poznań 2008, s. 120-122.

¹⁵ Tak między innymi uważają: O. Procksch, *Der Menschensohn als Gottessohn*, „Christentum und Wissenschaft” 3(1927), s. 429; M. Noth, *The Holy Ones of the Most High*, w: *The Laws in the Pentateuch and Other Studies*, red. M. Noth, Edinburgh-London 1967, s. 215-228; H. Kruse, *Compositio libri Danielis et idea filii hominis*, „Verbum Domini” 37(1959), s. 198; J. Barr, *Daniel*, w: *Peake's Commentary on the Bible*, red. M. Black, H.H. Rowley, London 1962, s. 598; J. Coppens, *Les Saints du Tres-Haut sont-ils à identifier avec les milices celestes?*, „Ephemerides Theologicae Lovanienses” 39(1963), s. 94-100; Tenze, *La vision danielique du Fils d'homme*, „Vetus Testamentum” 19(1969), s. 171-182; L. Dequeker, *Daniel vii et les Saints du Tres-Haut*, „Ephemerides Theologicae Lovanienses” 36(1960), s. 353-392; Tenze, *The 'Saints of the Most High' in Qumran and Daniel*, „Oudtestamentische Studiën” 18(1973), s. 179-182; J.J. Collins, *Daniel...*, s. 312-318; M. Parchem, *Księga Daniela...*, 486-491.

a wszystkie panowania [będą] Mu służyły,
i [będą] posłuszne.”

Po całkowitym i ostatecznym unicestwieniu czwartej bestii reprezentującej siły zła (ww. 11-14.18.26) cała władza zostanie przez Boga przekazana „ludowi świętych Najwyższego”. Wydaje się, że najbardziej przekonującą hipotezą na temat rozumienia aramejskiego zwrotu *‘am qaddišē ‘eljônîn*, „lud świętych Najwyższego” jest potraktowanie go jako *genetivus possessivus*, a co za tym idzie, tłumaczenie całego wyrażenia jako „lud (należący do) świętych Najwyższego”. Na taką interpretację wskazują podobne zwroty znajdujące się w zwojach z Qumran oraz w Dn 8,24. W *Regule wojny* pojawia się zwrot *‘m qdwsj brjt*, „lud świętych (należących do) przymierza” (1Q 10,10), zaś w 1QM 6,6 i 16,1 występuje wyrażenie *qdwsj ‘mw*, „święci ludu jego”. Wprawdzie w tradycji biblijnej podkreśla się prawdę o Bożym wybraniu Izraela na Jego wyłączną własność (Pwt 32,8-9), ale w kontekście wizji z Dn 10-12 należy również mieć na uwadze fakt, że nad poszczególnymi narodami zostały ustanowione istoty niebiańskie, nazywane „książętami”, jako ich władcy i patronowie, zaś w Dn 12,1 wspomina się o Michale jako obrońcy Izraela. Wyrażenie „lud (należący do) świętych Najwyższego” uwypukla zatem prawdę, że Izrael wraz z istotami niebiańskimi, które się nim opiekują, jest szczególną własnością Boga¹⁶.

W Dn 8 jest mowa w dwóch miejscach o „świętych”, którymi są istoty niebiańskie, mianowicie w w. 13 oraz ww. 24-25. Po raz pierwszy wzmianka o „świętych” pojawia się w Dn 8,13-14, gdy wizjoner słyszy rozmowę dwóch istot niebiańskich:

¹³ „I usłyszałem jakiegoś świętego mówiącego, a inny święty powiedział do tego, kimkolwiek był, który mówił: «Na jak długo ta wizja [dotycząca] nieustannej ofiary i nieprawości niszczącej, Jego wydania sanktuarium i wojska, by zostało podeptanie?»»

¹⁴ I powiedział mu: «Na dwa tysiące trzysta wieczorów [i] poranków, aż sanktuarium zostanie przywrócone do praw».”

Treścią dialogu prowadzonego przez dwie istoty niebiańskie jest treść i znaczenie wizji udzielonej uprzednio Danielowi (ww. 3-12).

Po raz drugi o „świętych” jest mowa w Dn 8,24-25 w kontekście interpretacji wizji (ww. 15-26), która wcześniej została objawiona Danielowi (3-12). Tekst przedstawia się następująco:

²⁴ „Zniszczy możnych i lud świętych,

²⁵ i przeciwko świętym skieruje swoje knowanie,
a oszustwo będzie skuteczne w jego ręku.
W sercu swoim będzie się wynosił,
i niespodziewanie zniszczy wielu.
Powstanie przeciw Księżciu książąt,
lecz bez udziału ręki [ludzkiej] zostanie złamany.”

¹⁶ J.J. Collins, *Daniel...*, s. 322-323; M. Parchem, *Księga Daniela...*, s. 499-500.

Treść ww. 24-25 odnosi się do działalności Antiocha Epifanesa, który prześladowa wiernych Bogu, jak również występuje przeciwko istotom niebiańskim, a nawet przeciwko samemu Bogu, który jest tutaj obdarzony tytułem „Książę książąt”. Jednak zostanie on pokonany, a jego unicestwienie będzie dziełem Boga, co wyrażają słowa, że „bez udziału ręki [ludzkiej] zostanie złamany”. W ostatniej części w. 24 oraz pierwszej części w. 25 nastąpiło najprawdopodobniej zniekształcenie tekstu, stąd trudność w jego interpretacji. Wielu uczonych poprawia istniejący tekst masorecki (tj. „i zniszczy możnych i lud świętych i przeciwko (?) jego knowanie”) na podstawie tłumaczenia w LXX: „i zniszczy możnych i lud świętych i przeciw świętemu będzie skierowane jego knowanie”¹⁷. W ten sposób zrekonstruowany tekst w oparciu o tłumaczenie LXX uwypukla myśl autora Dn 8, który wymienia wszystkie „kierunki” działań Antiocha Epifanesa, mianowicie są one wymierzone przeciwko „możnym” (tj. pretendentom do tronu), „ludowi świętych” (tj. prześladowanym wiernym Bogu Izraelitom) oraz „świętemu” (tj. istotom niebiańskim). Warto zwrócić uwagę, że o ile hebrajski termin *qēdōšīm*, „święci” bez wątplenia jest określeniem istot niebiańskich (w. 25), to pewne wątpliwości może wzbudzać interpretacja zwrotu *‘am qēdōšīm*, „lud świętych” (w. 24). Najprawdopodobniej termin „święci” jest tutaj określeniem istot niebiańskich jako opiekunów i książąt narodu wybranego, a całe wyrażenie odnoszące się do wiernych Bogu Izraelitów przybiera znaczenie „lud (należący do) świętych”, podobnie jak w Dn 7,27.

Nowe elementy w stosunku do wcześniejszych tradycji biblijnych

Kilka motywów w nauce o istotach niebiańskich pojawiających się w Księdze Daniela występuje po raz pierwszy w Biblii Hebrajskiej. Do najważniejszych nowych elementów, które Księga Daniela wnosi do angelologii biblijnej Starego Testamentu, należą między innymi imiona własne istot niebiańskich, ich liczba, ukazanie ich funkcji jako czuwających, tj. strażników, ich status jako książąt narodów odgrywających istotną rolę w historii obejmującej zarówno sferę niebiańską, jak i ziemską.

1. Imiona własne istot niebiańskich

Księga Daniela jest jedyną księgą w Biblii Hebrajskiej, gdzie dwie istoty niebiańskie są obdarzone imieniem własnym, mianowicie Gabriel (Dn 8,16; 9,21) oraz Michał (Dn 10,13.21; 12,1)¹⁸.

¹⁷ H. Graetz, *Beiträge zur Sach- und Wörtererklärung des Buches Daniel*, „Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums” 20(1871), s. 390; A.A. Bevan, *A Short Commentary on the Book of Daniel*, Cambridge 1892, 139; K. Marti, *Das Buch Daniel*, Tübingen 1901, s. 62; A. Bentzen, *Daniel*, Tübingen 1952, s. 60; M. Delcor, *Le Livre de Daniel*, Paris 1971, s. 184; O. Plöger, *Das Buch Daniel*, Gütersloh 1965, s. 121; L.F. Hartman, A.A. DiLella, *The Book of...*, s. 223; J.J. Collins, *Daniel...*, s. 340-341; M. Parchem, *Księga Daniela...*, s. 547-548.

¹⁸ W deuterokanonicznej Księdze Tobiasza często występuje anioł o imieniu Rafał (np. 3,16; 5,4; 7,9; 8,2; 9,1; 11,1; 12,15), którego oryginalna wersja imienia zachowała się w aramejskim tekście tej księgi z Qumran (4Q197 frag. 4, kol. 2, linia 19: *rf’l*, Bóg uleczył”). Poza tym anioł Rafał pojawia się w *Księdze strażników* (1 Hen 9,1; 20,7) oraz *Księdze gigantów* z Qumran (4Q203 frag. 8, linia 12), zob. M. Parchem,

GABRIEL. Imię Gabriel (hebr. *Gabriel*) jest zwykle rozumiane w znaczeniu „mąż Boży”. Słuszniejsza wydaje się jednak sugestia, że imię Gabriel znaczy „Bóg jest moim bohaterem/wojownikiem” (= *gbr*, „być silnym” + *'ēl*, „Bóg”). Od rdzenia *gbr* pochodzi zarówno termin *geber*, „mężczyzna, człowiek”, niekiedy podkreślający jego siłę i żywotność, jak również słowo *gibbôr*, „wojownik, bohater (wojenny)”¹⁹. Na takie rozumienie wskazuje również to, że w Dn 10 jest on ukazany jako jeden z książąt, który walczy razem z Michałem przeciwko książętom Persji i Jawanu. Wprawdzie nie jest tu nazwany z imienia, ale podobieństwo do Dn 8,16 i 9,20-21 wskazuje, że istotę niebiańską przybyłą do Daniela należy identyfikować z Gabrielem. W tradycji henochicznej podkreśla się działanie Gabriela jako wojownika spełniającego polecenie Boga: w Księdze strażników Bóg rozkazuje mu „wystąpić przeciwko bękartom i rozpustnikom i przeciwko synom nierządu i zgładzić synów nierządu i synów czuwających z pośrodku ludzi” (1 Hen 10,9), zaś w Księdze przypowieści mówi się o nim jako o tym, „który przewodzi wszelkim mocom” (1 Hen 40,9). O roli Gabriela jako wojownika walczącego w obronie Izraela jest mowa w *Regule wojny* z Qumran, gdzie jego imię, razem z Michałem, Sarielem i Rafałem, pojawia się jako wypisane na tarczach wież w czasie prowadzenia wojny przeciwko synom ciemności (1QM 9,15-16). W Księdze strażników jest wymieniany najpierw wśród czterech archaniołów (1 Hen 9,1; razem z Michałem, Sarielem i Urielem”), a następnie wśród siedmiu archaniołów (1 Hen 20,7). Należy jednak zauważyć, że oprócz funkcji o charakterze militarnym Gabriel jest również ukazywany jako ten, który z polecenia Boga udziela człowiekowi objawienia i je tłumaczy (Dn 8,16; 9,21-23; 10,11-12; Łk 1,19.26). Być może pod wpływem Nowego Testamentu (tj. Łk 1,19.26) w odniesieniu do Gabriela podkreśla się zwykle jego funkcję jako przekaziciela Bożego objawienia. Należy jednak zauważyć, że w literaturze okresu Drugiej Świątyni (Księga Daniela, pisma apokaliptyczne, zwoje z Qumran) przede wszystkim uwypukla się jego działanie o charakterze militarnym²⁰.

MICHAŁ. Imię Michał (hebr. *Mikā'ēl*) znaczy „kto [jest] jak Bóg”. W Dn 10-12 Michał jest przedstawiony jako niebiański wojownik, który realizuje postanowienia powzięte przez Boga. Jest on nazwany „jednym z pierwszych książąt” (Dn 10,13) oraz „wielkim księciem” (Dn 12,1). Wyjątkowo uroczystym tytułem Michał jest obdarzony w wersji greckiej (papirus 967): „anioł, dowódca potężny, będący nad synami twojego narodu” (10,21). W Księdze Daniela jest on ukazany jako niebiański wojownik, który walczy za Izraela jako „książe” narodu wybranego, a więc jego patron i opiekun (Dn 10,21; 12,1). W Dn 10-12 Michał pojawia się w kontekście walki toczącej się w niebiosach pomiędzy patronami narodów, mianowicie między nim i Gabrielem a książętami Persji i Jawanu. Wojna ta ma charakter eschatologiczny, a jej konsekwencją są konflikty mające miejsce na ziemi. Można przypuszczać, że konflikt istot niebiańskich

Ostateczne zwycięstwo Boga w walce między dobrem a złem w świetle pism z Qumran, Warszawa 2008, s. 272-273.

¹⁹ *The Dictionary of Classical Hebrew*, red. D.J.A. Clines i in., t. 2, Sheffield 1995, s. 311-313.

²⁰ J.A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke I-IX*, Garden City 1981, s. 328; C. Newsom, *Gabriel (Angel)*, w: *The Anchor Bible Dictionary...*, s. 863; J.J. Collins, *Daniel...*, s. 336; Tenże, *Gabriel*, w: *Dictionary of Deities and...*, s. 338-339; M. Parchem, *Księga Daniela...*, s. 538-539.

opisany w Dn 10-12, w którym bierze udział Michał, nawiązuje do mitologicznego materiału znajdującego się w Iz 14, gdzie jest mowa o postaci nazwanej „gwiazdą jasniejącą, synem jutrzeźki”, która chciała dorównać Bogu, ale ukarana za swoją pychę została strącona do otchłani (ww. 12-15). Michał jako przywódca sił podporządkowanych Bogu jest przeciwnikiem sił (= istot niebiańskich), które się zbuntowały. Co więcej, jego imię stoi w przeciwstawnym paralelizmie do imienia tego, który chwali się, że „uczyni siebie podobnym do Najwyższego” (w. 14). Warto zauważyć, że w Dn 12 Michał pełni też rolę sędziowską, ponieważ jest ukazany jako wykonawca wyroku wydanego przez Boga. Wojna, której przewodzi Michał, ma charakter sądu, zaś zwycięstwo w walce staje się równocześnie ukaraniem tych, którzy z nim walczą, a więc wszystkich sprzeciwiających się Bogu, zarówno istot niebiańskich, jak i ludzi. Militarna funkcja pełniona przez Michała jest ukazana w tradycji henochicznej (np. 1 Hen 10,11; 54,6), zwojach z Qumran (np. 1QM) i w Nowym Testamencie (Ap 12,7-9). W literaturze okresu Drugiej Świątyni jest jednym z archaniołów (1 Hen 9,1; 20,5; 1QM 9,15-16), któremu została dana władza wśród „istot boskich” (1QM 17,6-7). W apokryficznym *Wniebowzięciu Izajasza* jest ukazany jako przywódca wszystkich archaniołów (3,16; zob. też 2 Hen 22,6). Oprócz roli wojownika i opiekuna Izraela jako jego książę Michał pełni również szereg innych funkcji, mianowicie wstawia się za ludźmi do Boga (1 Hen 9), przedstawia Bogu czyny ludzi sprawiedliwych (3 Bar 11-16), otwiera bramy niebios dla sprawiedliwych (4 Bar 9,5), strzeże duszy Abrahama (TestAbr 19,4), prowadzi spór z Szatanem o ciało Mojżesza (Jud 9). Zarówno w tradycji żydowskiej, jak i chrześcijańskiej, Michał jest tym, który będzie pełnić decydującą rolę w czasach eschatologicznych w konflikcie między dobrem a złem, gdy jako przywódca aniołów (= siły dobra) pokona siły zła (tj. wszystkie istoty demoniczne wrogie Bogu i ludziom), które w obu tych tradycjach przybierają różne imiona, między innymi Szemichaza, Asael, Belial, Smok, Szatan. Innymi słowy, Michał jest ukazany jako pierwszy po Bogu, który z polecenia Bożego stanie na czele dobra i odniesie ostateczne zwycięstwo nad złem²¹.

2. Liczba istot niebiańskich

Spośród wszystkich ksiąg Biblii Hebrajskiej tylko w Księdze Daniela jest mowa o liczbie istot niebiańskich. We wcześniejszej tradycji biblijnej o istotach niebiańskich jest często mowa w liczbie mnogiej, co w znaczeniu ogólnym wyraża prawdę o ich wielkiej liczbie. Taki sposób mówienia o istotach niebiańskich jest nawiązaniem do koncepcji dworu niebiańskiego lub zgromadzenia istot niebiańskich rozpowszechnionej w literaturze starożytnego Bliskiego Wschodu oraz w tradycji biblijnej (np. 1 Krl

²¹ D.E. Watson, *Michael (Angel)*, w: *The Anchor Bible Dictionary...*, t. 4, New York 1992, s. 863; M. Mach, *Michael*, w: *Dictionary of Deities...*, s. 569-572; M. Parchem, *Księga Daniela...*, s. 634-635; szerzej na ten temat, zob. pracę zbiorową: *Michał Archanioł, t. 1: Zagadnienia teologiczne*, red. H. Oleśchko, S. Łacki, Marki 2012, szczególnie następujące artykuły: H. Skoczylas, *Michał Archanioł w Księdze Daniela*, s. 57-69; T.M. Dąbek, *Św. Michał Archanioł w Apokalipsie*, s. 103-121; M. Parchem, *Rola Michała w przekazach o „buncie w niebiosach” oraz „upadku aniołów”*, s. 123-164; M. Szczepaniak, *Michał Archanioł w piśmiennictwie qumrańskim*, s. 189-209.

22,19; Iz 6,2-3; Jr 23,18; Za 3,1-10; Hi 1-2; Ps 82; 89,6-8). Niekiedy prawdę o wielkiej liczbie istot niebiańskich wyraża się w kategoriach militarnych, mówiąc o zastępie, czyli armii istot niebiańskich, czego przykładem jest wizja proroka Micheasza: „Zobaczyłem JHWH siedzącego na swym tronie i cały zastęp niebios stojący przy Nim po Jego prawej i po lewej stronie” (1 Krl 22,19; = 2 Krn 18,18; zob. też Iz 34,4).

W Księdze Daniela o liczbie istot niebiańskich jest mowa w Dn 7,10 w kontekście aramejskiej wizji tronu (Dn 7,9-10):

⁹ „Patrzyłem, aż zostały postawione trony,
i Starowieczny zasiadł.
Szata Jego była jak śnieg biała,
a włosy głowy Jego były jak wełna jagnięcia.
Tron Jego był płomieniami ognia,
jego koła [to] płonący ogień.
¹⁰ Rzeka ognia wypływała
i wychodziła sprzed Niego.
Tysiąc tysięcy służyło Mu,
i miriady miriad stały przed Nim.
Sąd zasiadł i otwarto księgi.”

Bóg, który zostaje tu obdarzony tytułem *‘attîq jômîn*, „Starowieczny”, dosł. „stary co do dni”, zasiada na tronie w niebiosach i jest otoczony istotami niebiańskimi. Autor wizji w Dn 7 podaje ich liczbę, mianowicie „tysiąc tysięcy i miriady miriad” (w. 10), co bez wątpienia ma charakter symboliczny, a więc mający na celu wyrażenie prawdy, że jest ich niezliczone mnóstwo, jak również uwypuklenie majestatu, potęgi i transcendencji Boga. Bez względu jednak na symboliczny charakter liczby istot niebiańskich to podanie konkretnej wartości liczbowej jest jedynym tego rodzaju przypadkiem w Biblii Hebrajskiej. W podobnym kontekście, a więc w odniesieniu do istot niebiańskich otaczających Boga zasiadającego na tronie, o liczbie aniołów jest mowa w tradycji henochicznej. W Księdze strażników wspomina się, że „dziesięć tysięcy razy dziesięć tysięcy stało przed Nim” (1 Hen 14,22), zaś w Księdze gigantów z Qumran stwierdza się, że „[sto s]etek służy mu, tysiąc tysięcy [oddaje] mu [cześć]” (4Q530, kol. 2, linia 17)²².

3. Istoty niebiańskie jako „czuwający”, tj. strażnicy

Księga Daniela jest jedyną księgą w Biblii Hebrajskiej, gdzie istoty niebiańskie są określane jako „czuwający”, tj. strażnicy²³. Aramejski rzeczownik *‘îr*, „czuwający;

²² Zob. M. Parchem, *Księga Daniela...*, s. 463; G.W.E. Nickelsburg, *1 Enoch 1. A Commentary on the Book of 1 Enoch, Chapters 1-36; 81-108* (Hermeneia), Minneapolis 2001, s. 265; L.T. Stuckenbruck, *The Book of Giants from Qumran: Texts, Translation, and Commentary* (TSAJ 63), Tübingen 1997, s. 119-123.

²³ Niektórzy uczeni dopatrują się istnienia tego terminu we wcześniejszej literaturze biblijnej. M. Dahood tłumaczy zwrot *w’rjm ntšt* w Ps 9,7 jako „i wykorzeń bóstwa!”, doszukując się pokrewieństwa z ugaryckim rdzeniem *gyr*, „ochraniać”, podobnie jak w Mi 5,13; Jr 2,28; 19,15. Stąd termin *‘ārim* dosłownie oznaczający „tych, którzy ochraniają”, tj. opiekunów, protektorów, patronów, jest określeniem

strażnik”, jako określenie istoty niebiańskiej występuje w Dn 4 (w ww. 10.20 w liczbie pojedynczej; natomiast w w. 14 w liczbie mnogiej):

¹⁰ „Zobaczyłem w wizjach mojej głowy, na moim łożu:
i oto, czuwający i święty zstąpił z niebios.
(...)”

¹⁴ Z powodu wyroku czuwających [zostało powzięte] to postanowienie,
i [z powodu] słowa świętych ta decyzja [została podjęta],
aby poznali żyjący, że Najwyższy sprawuje władzę w królestwie ludzkim,
i komu chce, daje je, i najniższego z ludzi ustanawia nad nim».

²⁰ A ponieważ zobaczył król czuwającego
i świętego zstępującego z niebios i mówiącego.”

Autor Dn 4 ukazuje „czuwających” jako tych, którzy są posłuszni Bogu i pełnią Jego rozkazy. To oni przekazują Nabuchodonozorowi decyzję Boga o jego ukaraniu (ww. 11-14 i 20-24) polegającą na upokorzeniu króla i wygnaniu go spośród ludzi (ww. 25-30). Istoty niebiańskie nazywane *‘irîn*, „czuwającymi”, spełniały podobną rolę jak *mal’ākīm*, „posłańcy”, we wcześniejszej tradycji biblijnej, a więc przekazywały ludziom wolę Boga.

Warto jednak zwrócić uwagę na ich inną funkcję, mianowicie w opisie wizji stwierdza się, że ukaranie króla jest rezultatem wyroku wydanego przez „czuwających” (w. 14), natomiast w interpretacji wizji, jaką podaje królowi Daniel, wyraźnie jest mowa o tym, że decyzja o ukaraniu króla należy wyłącznie do Boga (w. 21). W ten sposób autor Dn 4 wyraża prawdę o tym, że istoty niebiańskie określane jako „czuwający” do pewnego stopnia współuczestniczą w sprawowaniu władzy przez Boga. Należy jednak zauważyć, że w Dn 4 wielokrotnie podkreśla się, że „Najwyższy sprawuje władzę w królestwie ludzkim”, tj. nad całym światem (ww. 14.22.29). Podkreślając posłuszeństwo „czuwających” wobec Boga, polegające na pełnieniu przez nich rozkazów Boga, autor Dn 4 wyraża prawdę o tym, że Bóg nie tylko panuje nad nimi, ale również wykorzystuje je w sprawowaniu przez siebie władzy, która jest absolutna i niezależna od nikogo. Wydaje się, że ukazanie w Dn 4 sprawowania władzy przez Boga, który posługuje się „czuwającymi” w egzekwowaniu swoich decyzji, zostało przedstawione na wzór funkcjonowania królewskiego dworu. Ziemski król miał różnego rodzaju „czuwających, strażników”, którzy stanowili jego „oczy i uszy” w kontrolowaniu i kierowaniu państwem, a więc pomagali królowi w sprawowaniu władzy. Podobnie, w wyobrażeniu autora Dn 4, Bóg w kontrolowaniu i kierowaniu sprawami niebios i ziemi posługiwał się członkami swego dworu (zob. Hi 1-2; Ps 89,6-8; Jr 23,18; por. Iz 62,6), którzy spełniali rolę Jego „oczu” (zob. 2 Krn 16,9; Za 4,10; Ez 1,18) i informowali Go o sprawach dotyczących sprawowania przez Niego władzy. Takie przekonanie podzielali wszyscy mieszkańcy starożytnego Bliskiego Wschodu.

istot boskich. Zdaniem M. Dahooda termin *‘ārīm* występujący w TM oznacza zarówno „miasta”, jak i „bóstwa” jako ich patronów i opiekunów, dlatego zrujnowanie miast jest równoznaczne ze zniszczeniem wyobrażeń bóstw reprezentujących te miasta, zob. M. Dahood, *Psalms I, 1-50: Introduction, Translation, and Notes* (AB 16), Garden City 1966, s. 55-56.

W 1 Hen 20,1 istoty niebiańskie są określone jako „święci aniołowie, którzy obserwują”, tj. strzegą, czuwają. Filon z Byblos wspomina o istotach nazywanych „obserwatorami nieba”, które mogą odpowiadać „czuwającym, strażnikom” z Księgi strażników (1 Hen 1-36) oraz Księgi Daniela (Dn 4)²⁴.

Warto zauważyć, że chociaż Dn 4 jest jedynym miejscem, gdzie pojawiają się istoty niebiańskie nazywane „czuwającymi, strażnikami” w Biblii Hebrajskiej, to jednak najstarszym świadectwem występowania tego terminu jest apokryficzna Księga strażników (1 Hen 1-36) należąca do tradycji henochicznej, gdzie odnosi się zarówno do aniołów upadłych (zwłaszcza 1 Hen 10-16), jak i do aniołów posłusznych Bogu (np. 1 Hen 20,1; 22,6; 71,7; 93,2). Określenie „strażnicy; czuwający” na oznaczenie istot niebiańskich często pojawia się w późniejszej literaturze żydowskiej okresu Drugiej Świątyni (np. CD 2,17-18; 1QapGen 2,1.16; Jub 4,15.22; 7,21; 10,5; 2 Hen 18; TestRub 5,6-7, TestNef 3,5).

4. Istoty niebiańskie jako książęta, tj. władcy narodów

Jednym z najważniejszych elementów „nowości” w nauce o istotach niebiańskich w Księdze Daniela w stosunku do wcześniejszej tradycji biblijnej, a co za tym idzie, istotnym wkładem w rozwój angelologii Starego Testamentu, jest ukazanie w Dn 10-12 istot niebiańskich jako książąt (*šārîm*), a więc władców i opiekunów poszczególnych narodów. Michał jest określony jako „jeden z pierwszych książąt” (Dn 10,13), „wasz książę”, tj. książę Izraela (Dn 10,21) i „wielki książę” (Dn 12,1). Poza tym w Dn 10,20 wspomina się o „księciu Persów” oraz o „księciu Jawanu”, zaś w Dn 10,13 jest mowa o „księciu królestwa Persów”. Należy zauważyć, że istoty niebiańskie obdarzone w Dn 10-12 tytułem *šārîm*, „książęta”, nie są istotami na usługach w znaczeniu aniołów stróżów, ale są władcami narodów i w sferze niebiańskiej stają się ich opiekunami w sensie patronów poszczególnych narodów.

Wszystkie wzmianki o istotach niebiańskich jako „książętach” narodów pojawiają się w Dn 10-12 w kontekście konfliktu – przybierającego znamiona wojny eschatologicznej – toczącego się w sferze niebiańskiej, którego rezultaty mają swoje konsekwencje w wydarzeniach mających miejsce na ziemi:

^{10,12} „I powiedział do mnie: «Nie bój się, Danielu, ponieważ od pierwszego dnia, gdy wzięłeś sobie do serca, żeby zrozumieć i żeby się upokorzyć przed obliczem Boga twego, słowa twoje zostały wysłuchane. Ja zaś przybyłem ze względu na twoje słowa.
¹³ Książę królestwa Persów powstał przeciw mnie dwadzieścia jeden dni, a oto Michał, jeden z pierwszych książąt przybył, aby mi pomóc, gdy zostałem opuszczony tam z królami Persów. ¹⁴ Przybyłem więc, aby dać ci zrozumienie, co spotka twój naród przy końcu dni, ponieważ wizja wciąż [dotyczy] tych dni»”.

²⁴ R. Murray, *The Origin of Aramaic 'îr, Angel*, „Orientalia” (1984), nr 53, s. 303-317; A.I. Baumgarten, *The Phoenician History of Philo of Byblos. A Commentary*, Leiden 1981, s. 114-115; J. Teixidor, *The Pagan God: Popular Religion in the Greco-Roman Near East*, Princeton 1977, s. 13-17; J.E. Goldingay, *Daniel...*, s. 88; J.J. Collins, *Daniel...*, s. 224-226; M. Parchem, *Księga Daniela...*, s. 335-336.

^{10,20} „Wtedy powiedział: «Czy wiesz, dlaczego przyszedłem do ciebie? Teraz zaś wrócę, aby walczyć z księciem Persów. A gdy ja wyjdę, oto przyjdzie książę Jawanu.
²¹ Oznajmię ci jednak, co zostało wyrte w księdze prawdy. Nie ma nikogo kto by mnie wspierał przeciw nim jak tylko Michał, wasz książę.^{11,1} Ja zaś w pierwszym roku Dariusza Meda stałem przy nim, aby wzmocnić i być pomocą dla niego»”.

^{12,1} „W tym czasie powstanie
Michał, wielki książę,
 który stoi nad synami twojego narodu.
 Będzie czas ucisku
 jakiego nie było, od [początku] istnienia narodu,
 aż do tego czasu.
 W tym czasie zostanie ocalony twój naród,
 każdy, który znajdzie się zapisany w księdze”.

Pojawiająca się w Dn 10-12 wzmianka o tym, że poszczególne narody posiadają swoich niebiańskich opiekunów, jest powszechnym przekonaniem ludzi starożytnego Bliskiego Wschodu, którego obecność jest poświadczona również w tradycji biblijnej. W Pwt 32,8-9 stwierdza się, że „kiedy Najwyższy dawał narodom własność, kiedy oddzielał synów ludzkich, wyznaczył granice ludom, według liczby synów bożych”²⁵. Przekonanie o istnieniu bóstw opiekujących się narodami, a jednocześnie sprawujących nad nimi władzę, pojawia się w słowach posłańca króla Asyrii do mieszkańców Jerozolimy: „Czy naprawdę bogowie narodów zdołali wybawić każdy swój kraj z ręki króla asyryjskiego? (...) Którzy spośród wszystkich bogów tych krajów uratowali swój kraj z mojej ręki? Czy JHWH wybawi Jerozolimę z mojej ręki?” (2 Krl 18,33; zob. też 2 Krl 19,12; Iz 36,18; 37,12). Na szczególną uwagę zasługują słowa autora Księgi Syrachy, który stwierdza, że Bóg „każdemu narodowi ustanowił władcę (*hēgoumenon*), ale Izrael jest działem Pana” (Syr 1,7,17). Podobnie w Księdze Jubileuszów jest mowa o tym, że chociaż wszystkie narody należą do Boga, to jednak „pozwolił nad nimi wszystkimi rządzić duchom i odwozić ich od dróg Pana” (Jub 15,31). Takie przekonanie ma swoje źródło w koncepcji starożytnego Bliskiego Wschodu o istnieniu dworu niebiańskiego, gdzie bóstwo najwyższe było otoczone licznymi bóstwami niższej rangi i sprawowało nad nimi władzę²⁶. Jednakże podczas gdy w bliskowschodniej literaturze mitologicznej bóstwa odgrywały decydującą rolę, to w Księdze Daniela – podobnie jak w całej wcześniejszej tradycji biblijnej – ich rola została zredukowana do niższych rangą istot niebiańskich podporządkowanych całkowicie panowaniu Boga,

²⁵ W tekście masoreckim znajduje się lekcja „według liczby synów Izraela”, co jest prawdopodobnie rezultatem wprowadzenia zmiany do tekstu w celu usunięcia śladów politeizmu. O tym, że w tekście oryginalnym była mowa o istotach boskich, wskazuje LXX, która czyta *angelōn theou*, „według (...) aniołów Boga” (niektóre manuskrypty mają wersję *hyiōn theou*, „według (...) synów Boga”, = Akwila), a potwierdza to fragment tekstu Księgi Powtórzonego Prawa odnaleziony w Qumran, gdzie pojawia się wyrażenie *bnj 'lwhjm*, „[według liczby] synów Bożych” (4Q37 kol. 12, linia 14; = 4QDeut^l), E. Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, Minneapolis-Assen 2001, s. 269; M. Parchem, *Krytyka tekstu Starego i Nowego Testamentu*, w: *Wstęp ogólny do Biblii*, red. P. Walewski, Rumia 2011, s. 99-100.

²⁶ E.T. Mullen, *The Assembly of...*, s. 202-203.

ponieważ On jest jedynym Władcą, i to On jako „Książę książąt” (Dn 8,25) ma nad nimi absolutną władzę. Choć w Księdze Daniela koncepcja istnienia bóstw jako patronów narodów zostaje zdemitologizowana, to nie jest wykluczone, że istoty niebiańskie nazywane „książętami” według autora wizji w Dn 10-12 cieszą się jeszcze pewnego rodzaju statusem boskim, o czym może świadczyć fakt, że posiadają one do pewnego stopnia autonomiczną władzę, co wyraźnie zostało ukazane w opisie konfliktu, który toczy się w sferze niebiańskiej między Michałem i Gabrielem a książętami Persji i Jawanu. Według Dn 10-12 rezultatem wojny prowadzonej w sferze niebiańskiej pomiędzy książętami są wydarzenia na ziemi, a więc losy następujących po sobie kolejnych imperiów ziemskich, ich powstawania i upadku. Choć bieg wydarzeń został ustalony przez Boga i to On jest Panem historii kontrolującym jej rozwój, to jednak istoty niebiańskie nazywane „książętami” odgrywają tutaj decydującą rolę, ponieważ ich postępowanie bezpośrednio wpływa na dzieje ludzi²⁷.

Warto zwrócić uwagę na fakt, że koncepcja istot niebiańskich jako władców/patronów narodów pojawia się w innych żydowskich pismach z okresu Drugiej Świątyni, mianowicie w zwojach z Qumran i Apokalipsie zwierząt (1 Hen 85-90). W literaturze qumrańskiej jest mowa o konflikcie istot niebiańskich określonych jako „książęta”, które stoją na czele dwóch przeciwstawnych sobie obozów. Z jednej strony pojawia się „książę światła” (1QS 3,20; CD 5,18; „książę światła” w 1QM 13,10), a z drugiej występuje „książę królestwa niegodziwości” (1QM 17,5-6). Zwłaszcza w *Regule wojny* podkreśla się autorytet i władzę „książąt” zarówno nad istotami niebiańskimi, jak i ludźmi, ponieważ mówi się o „panowaniu Michała” (1QM 17,7), jak również w odniesieniu do Beliala o „jego grzesznym panowaniu” (1QM 13,4)²⁸. W należącej do tradycji henochicznej Apokalipsie zwierząt pojawiają się istoty niebiańskie reprezentujące siły zła określone jako „pasterze”, które zostały ustanowione przez Boga, aby panować nad Izraelem (1 Hen 89,59-90,19). Również tutaj – podobnie jak w Dn 10-12 – działalność pasterzy łączy się z historią na ziemi, ponieważ czas panowania pasterzy jest okresem dominacji narodów pogańskich nad Izraelem oraz rozproszenia ludu Bożego wśród narodów²⁹.

²⁷ D.S. Russel, *The Method and Message...*, s. 244-249; L.F. Hartman, A.A. DiLella, *The Book of...*, s. 282-284; J.E. Goldingay, *Daniel...*, s. 291-292; J.J. Collins, *Daniel...*, s. 374-375; M. Parchem, *Księga Daniela...*, s. 632-634.

²⁸ Y. Yadin, *The Scroll of the War of the Sons of Light against the Sons of Darkness*, tł. B. oraz C. Rabin, Oxford 1962, s. 232; J.J. Collins, *Daniel...*, s. 375-376; M. Parchem, *Księga Daniela...*, s. 633; Tenże, *Ostateczne zwycięstwo Boga...*, s. 158-164.

²⁹ J.C. VanderKam, *Enoch and the Growth of an Apocalyptic Tradition*, Washington 1984, s. 165-166; M. Black, *The Book of Enoch or 1 Enoch. A New English Edition with Commentary and Textual Notes*, Leiden 1985, s. 270-271; M. Hengel, *Judaism and Hellenism: Studies in their Encounter in Palestine during the Early Hellenistic Period*, tł. J. Bowden, London 1996, s. 187; M. Delcor, *Studi sull'apocalittica*, tł. A. Zani, Brescia 1987, s. 70-72; M.J. Davidson, *Angels at Qumran. A Comparative Study of 1 Enoch 1-36, 72-108 and Sectarian Writings from Qumran*, Sheffield 1992, s. 107-109; M. Parchem, *Motywy wojny eschatologicznej w Apokalipsie zwierząt (1 Hen 90,13-19)*, w: *Apokaliptyka wczesnego judaizmu i chrześcijaństwa*, red. M.S. Wróbel, Lublin 2010, s. 92-93.

Zakończenie

Księga Daniela stanowi bardzo ważne świadectwo dotyczące rozwoju nauki o istotach niebiańskich w obrębie tradycji biblijnych Starego Testamentu. Pewne motywy odnoszące się do istot niebiańskich znajdujące się w tej księdze są kontynuacją wierzeń starożytnego Izraela, mianowicie przedstawianie istot niebiańskich jako „posłańców” Bożych do ludzi (Dn 3,28; 6,23), nazywanie ich „synami bożymi” (dosł. „syn bogów” w Dn 3,25) oraz „świętymi” (Dn 4,10.14.20; 7,21.22.25.27; 8,13.24.25), ukazywanie ich jako przekazicieli Bożego objawienia i tłumaczy/interpretatorów wizji (Dn 7,16; 8,16; 9,21-22; 10,5-11,2). W Księdze Daniela pojawia się koncepcja niebiańskiego dworu JHWH, który tworzą istoty niebiańskie służące Bogu i oddające Mu hołd, co występuje w tradycji biblijnej i jest zakorzenione w mitologicznej literaturze starożytnego Bliskiego Wschodu. Najbardziej znaczącym jest to, że Księga Daniela wprowadza szereg nowych elementów do nauki o istotach niebiańskich, co stanowi niezwykle cenny wkład do angelologii biblijnej. Najistotniejszym *novum* w odniesieniu do tradycji biblijnej to imiona własne: Gabriel (Dn 8,16; 9,21) i Michał (Dn 10,13.21; 12,1), wzmianka o liczbie istot niebiańskich otaczających tron Boga w niebiosach (Dn 7,10), ukazanie ich jako „czuwających”, tj. strażników, którzy współuczestniczą we władzy sprawowanej przez Boga (Dn 4), a wreszcie przedstawienie istot niebiańskich jako „książąt”, czyli władców narodów w sensie ich patronów (Dn 10-12). Warto także zwrócić uwagę na fakt, że nauka o istotach niebiańskich zawarta w Księdze Daniela znalazła swój dalszy rozwój w późniejszej literaturze żydowskiej, zwłaszcza w pismach apokaliptycznych i w zwojach z Qumran, jak również w tradycji chrześcijańskiej.

Bibliografia

- Barr J., *Daniel*, w: *Peake's Commentary on the Bible*, red. M. Black, H.H. Rowley, London 1962, s. 591-602.
- Baumgarten A.I., *The Phoenician History of Philo of Byblos. A Commentary*, Etudes Preliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain, 89, Leiden 1981.
- Bentzen A., *Daniel*, Handbuch zum Alten Testament, 19, Tübingen 1952.
- Bevan A.A., *A Short Commentary on the Book of Daniel*, Cambridge 1892.
- Black M., *The Book of Enoch or 1 Enoch. A New English Edition with Commentary and Textual Notes*, Studia in Veteris Testamenti Pseudepigrapha, 7, Leiden 1985.
- Brekelmans C.H.W., *The Saints of the Most High and Their Kingdom*, „Oudtestamentische Studiën” 14(1965), s. 305-329.
- Brzegowy T., *Ostateczne królestwo Boga i Jego świętych według Księgi Daniela*, „Collectanea Theologica” 64(1994), nr 1, s. 17-34.
- Caquot A., *Les quatre bêtes et le 'Fils d'homme' (Daniel 7)*, „Semitica” 17(1967), s. 37-71.
- Collins J.J., *Daniel with an Introduction to Apocalyptic Literature*, The Forms of the Old Testament Literature, 20, Grand Rapids 1984.
- Collins J.J., *Daniel. A Commentary on the Book of Daniel*, Hermeneia, Minneapolis 1993.
- Collins J.J., *Gabriel*, w: *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, red. K. van der Toorn i in., Leiden 1999, s. 338-339.

- Collins J.J., *The Apocalyptic Vision of the Book of Daniel*, Harvard Semitic Monographs, 16, Missoula 1977.
- Coppens J., *La vision danielique du Fils d'homme*, „Vetus Testamentum” 19(1969), s. 171-182.
- Coppens J., *Les Saints du Tres-Haut sont-ils à identifier avec les milices celestes?*, „Ephemerides Theologicae Lovanienses” 39(1963), s. 94-100.
- Cowley A., *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1923.
- Cross, F.M., *Canaanite Myth and Hebrew Epic. Essays in the History of the Religion of Israel*, Cambridge-London 1997.
- Dahood M., *Psalms I, 1-50: Introduction, Translation, and Notes*, Anchor Bible, 16, Garden City 1966.
- Davidson M.J., *Angels at Qumran. A Comparative Study of 1 Enoch 1-36, 72-108 and Sectarian Writings from Qumran*, „Journal for the Study of the Pseudepigrapha”, Supplement Series, 11, Sheffield 1992.
- Delcor M., *Le Livre de Daniel*, Sources Bibliques, 4, Paris 1971.
- Delcor M., *Studi sull'apocalittica*, Studi biblici, 77, tł. A. Zani, Brescia 1987.
- Dequeker L., *Daniel vii et les Saints du Tres-Haut*, „Ephemerides Theologicae Lovanienses” 36(1960), s. 353-392.
- Dequeker L., *The 'Saints of the Most High' in Qumran and Daniel*, „Oudtestamentische Studiën” 18(1973), s. 108-187.
- Fitzmyer J.A., *The Gospel according to Luke I-IX*, Anchor Bible, 28, Garden City 1981.
- Freedman D.N., Willoughby B.E., Ringgren H.-J. Fabry, mal'āk, w: *Theological Dictionary of the Old Testament*, t. 8, red. G.J. Botterweck, H. Ringgren, tł. D.W. Stott, Grand Rapids-Cambridge 1997, s. 308-325.
- Goldingay J.E., *Daniel*, Word Biblical Commentary, 30, Dallas 1989.
- Goldwurm H., *Daniel. A New Translation with a Commentary Anthologized from Talmudic, Midrashic and Rabbinic Sources*, New York 1998.
- Graetz H., *Beiträge zur Sach- und Wörtererklärung des Buches Daniel*, „Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums” 20(1871), s. 337-352; 385-406; 433-449.
- Hanhart R., *Die Heiligen des Höchsten*, w: *Hebräische Wortforschung. Fs. W. Baumgartner, Vetus Testamentum Supplement*, 16, red. B. Hartmann, Leiden 1967, s. 90-101.
- Hartman L.F., DiLella A.A., *The Book of Daniel. A New Translation with Introduction and Commentary*, Anchor Bible, 23, New York 1978.
- Hasel G.F., *The Identity of 'the Saints of the Most High' in Daniel 7*, „Biblica” 56(1975), z. 2, s. 173-192.
- Hengel M., *Judaism and Hellenism: Studies in their Encounter in Palestine during the Early Hellenistic Period*, tł. J. Bowden, London 1996.
- Homerski J., *Księga Daniela. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, ekskursy*, Pismo Święte Starego Testamentu, 11/2, Poznań 2008.
- Humphreys W.L., *A Life-Style for Diaspora: A Study of the Tales of Esther and Daniel*, „Journal of Biblical Literature” 92(1973), s. 211-223.
- Kosior W., *Anioł w Biblii hebrajskiej. Pojęcie ml'k w ujęciu statystycznym i hermeneutycznym*, „Studia Judaica” 23-24(2009), s. 57-81.
- Kosmala H., *gābhar, etc.*, w: *Theological Dictionary of the Old Testament*, t. 2, red. G.J. Botterweck, H. Ringgren, tł. J.T. Wilson, Grand Rapids-Cambridge 1977, s. 367-382.
- Kosmala H., *The Term "geber" in the Old Testament and in the Scrolls*, w: *Congress Volume, Rome 1968, Vetus Testamentum Supplement*, 17, red. G.W. Anderson i in., Leiden 1969, s. 159-169.

- Kruse H., *Compositio libri Danielis et idea filii hominis*, „Verbum Domini” 37(1959), s. 147-161 oraz 193-211.
- Lacocque A., *The Book of Daniel*, tł. D. Pellauer, Atlanta 1979.
- Mach M., *Michael*, w: *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, red. K. van der Toorn, i in., Leiden 1999, s. 569-572.
- Marti K., *Das Buch Daniel*, Handkommentar zum Alten Testament, 19, Tübingen 1901.
- Miller P.D., *The Divine Warrior in Early Israel*, Harvard Semitic Monographs, 5, Cambridge 1973.
- Mullen E.T., *Divine Assembly*, w: *The Anchor Bible Dictionary*, t. 2, red. D.N. Freedman i in., New York 1992, s. 214-217.
- Mullen E.T., *The Assembly of the Gods: The Divine Council in Canaanite and Early Hebrew Literature*, Harvard Semitic Monographs, 24, Chico 1980.
- Murray R., *The Origin of Aramaic 'ir; Angel*, „Orientalia” (1984), nr 53, s. 303-317.
- Newsom C.A., *Angels*, w: *The Anchor Bible Dictionary*, t. 1, red. D.N. Freedman i in., New York 1992, s. 248-253.
- Newsom C.A., *Gabriel (Angel)*, w: *The Anchor Bible Dictionary*, t. 2, red. D.N. Freedman i in., New York 1992, s. 863.
- Nickelsburg G.W.E., *1 Enoch 1. A Commentary on the Book of 1 Enoch, Chapters 1-36; 81-108*, Hermeneia, Minneapolis 2001.
- Noth M., *The Holy Ones of the Most High*, w: *The Laws in the Pentateuch and Other Studies*, red. M. Noth, Edinburgh-London 1967, s. 215-228.
- Michał Archaniol, t. I: *Zagadnienia teologiczne*, red. H. Oleschko S. Łacki, Marki 2012.
- Parchem M., *Krytyka tekstu Starego i Nowego Testamentu*, w: *Wstęp ogólny do Biblii*, red. P. Walewski, Rumia 2011, s. 17-151.
- Parchem M., *Księga Daniela. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Nowy Komentarz Biblijny. Stary Testament, 26, Częstochowa 2008.
- Parchem M., *Motywy wojny eschatologicznej w Apokalipsie zwierząt (1 Hen 90,13-19)*, w: *Apokaliptyka wczesnego judaizmu i chrześcijaństwa*, Analecta Biblica Lublinensia, 6, red. M.S. Wróbel, Lublin 2010, s. 79-110.
- Parchem M., *Ostateczne zwycięstwo Boga w walce między dobrem a złem w świetle pism z Qumran*, Rozprawy i Studia Biblijne, 30, Warszawa 2008.
- Parker S.B., *Council*, w: *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, red. K. van der Toorn i in., Leiden 1999, s. 204-208.
- Plöger O., *Das Buch Daniel*, Kommentar zum Alten Testament, 18, Gütersloh 1965.
- Poythress V.S., *The Holy Ones of the Most High in Daniel VII*, „Vetus Testamentum” 26(1976), z. 2, s. 208-213.
- Procksch O., *Der Menschensohn als Gottessohn*, „Christentum und Wissenschaft” 3(1927), s. 425-442, 473-481.
- Russell D.S., *The Method and Message of Jewish Apocalyptic, 200 B.C. – A.D. 100*, Old Testament Library, Philadelphia-London 1964.
- Slotki J.J., E. Oratz, *Daniel-Ezra-Nehemiah. Hebrew Text and English Translation with Introductions and Commentary*, London 1951.
- Stuckenbruck L.T., *The Book of Giants from Qumran: Texts, Translation, and Commentary*, Texte und Studien zum antiken Judentum, 63, Tübingen 1997.
- Teixidor J., *The Pagan God: Popular Religion in the Greco-Roman Near East*, Princeton 1977.
- The Dictionary of Classical Hebrew*, t. 1-8, red. D.J.A. Clines, Sheffield 1993-2011.
- Tov E., *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, Minneapolis-Assen 2001.

- VanderKam J.C., *Enoch and the Growth of an Apocalyptic Tradition*, Catholic Biblical Quarterly Monograph Series, 16, Washington 1984.
- Watson D.E., *Michael (Angel)*, w: *The Anchor Bible Dictionary*, t. 4, red. D.N. Freedman i in., New York 1992, s. 863.
- Wills L.M., *The Jew in the Court of the Foreign King. Ancient Jewish Court Legends*, Harvard Dissertations in Religion, 26, Minneapolis 1990.
- Yadin Y., *The Scroll of the War of the Sons of Light against the Sons of Darkness*, tł. B. Rabin, C. Rabin, Oxford 1962.

Streszczenie

Księga Daniela stanowi bardzo ważne świadectwo rozwoju nauki o istotach niebiańskich w tradycji biblijnej Starego Testamentu. Niektóre z motywów dotyczących istot niebiańskich występujące w tej księdze nawiązują do starych tradycji obecnych w religii Izraela, mianowicie ukazanie ich jako posłańców Boga (Dn 3,28; 6,23), nazywanie ich „synami Boga” (w Dn 3,35 istota niebiańska jest określona jako „syn bogów”) oraz „świętymi” (Dn 4,10.14.20; 7,21.22.25.27; 8,13.24.25), przedstawianie ich jako tłumaczy/interpretatorów objawienia przekazywanego w formie wizji (Dn 7,16; 8,16; 9,21-22; 10,5-11,2). Występująca w Księdze Daniela koncepcja niebiańskiego dworu JHWH, który tworzą istoty niebiańskie służące Bogu i oddające Mu cześć, pojawia się często w Starym Testamencie, co swoimi korzeniami sięga mitologicznej literatury starożytnego Bliskiego Wschodu. Najważniejszym jest jednak to, że w Księdze Daniela pojawia się w odniesieniu do nauki o istotach niebiańskich kilka motywów, które wcześniej nie występowały w Biblii Hebrajskiej, a są nimi następujące: użycie imion własnych, mianowicie „Gabriel” (Dn 8,16; 9,21) i „Michał” (Dn 10,13,21; 12,1), mówienie o liczbie istot niebiańskich (Dn 7,10), ukazanie ich funkcji jako czuwających, tj. strażników (Dn 4), przedstawianie ich statusu jako książąt narodów odgrywających istotną rolę w historii obejmującej zarówno sferę niebiańską, jak i ziemską (Dn 10-12). Dzięki obecności w Księdze Daniela nowych motywów dotyczących nauki o istotach niebiańskich księga ta w znaczący sposób ubogaca angelologię biblijną Starego Testamentu. Warto zwrócić uwagę na fakt, że nauka o istotach niebiańskich w Księdze Daniela została rozwinięta w późniejszej literaturze żydowskiej, zwłaszcza w pismach o charakterze apokaliptycznym i w zwojach z Qumran, jak również w tradycji chrześcijańskiej.

Słowa kluczowe: Księga Daniela, angelologia, istoty niebiańskie, czuwający/strażnicy, anioł interpretator, niebiański dwór JHWH, istoty niebiańskie jako książęta

Summary

THE TEACHING ABOUT HEAVENLY BEINGS IN THE BOOK OF DANIEL. THE CONTINUATION OF THE PREVIOUS BIBLICAL TRADITIONS AND THE NEW CONTRIBUTION TO THE ANGELOLOGY OF THE OLD TESTAMENT

The Book of Daniel is a very important witness to the development of the teaching about heavenly beings in the biblical traditions of the Old Testament. Some themes about heavenly beings presented in the Book take and continue the beliefs of the ancient Israel, namely, presenting the heavenly beings as God's "messengers" (Dan. 3:28; 6:23), defining them as "the sons of God" (literally "the son of gods" in Dan. 3:25) and "the holy ones" (Dan 4:10.14.20; 7:21.22.25.27; 8:13.24.25), portraying them as mediators of God's revelation and translators/interpreters of the visions (Dan. 7:16; 8:16; 9:21-22; 10:5-11:2). The concept of the heavenly court of YHWH

that consists of heavenly beings serving and worshipping God presented in the Book is similar to various parts of the Scripture and is rooted in the mythological writings of the ancient Near East. The most significant is the fact that the Book of Daniel introduces many new elements, unknown in the Hebrew Bible, into the teaching about the heavenly beings. They are: (1) the usage of such proper names as “Gabriel” (Dan. 8:16; 9:21) and “Michael” (Dan. 10:13,21; 12:1); (2) specifying the number of heavenly beings surrounding the throne of God in heaven (Dan. 7:10); (3) presenting them as the “watchers”, i.e. the guards who participate in God’s rule (Dan. 4); (4) finally, picturing heavenly beings as “the princes”, i.e. the lords of nations in the meaning of their “patrons” (Dan. 10-12). Thanks to them, the Book essentially contributes to the angelology of the Bible. It is also worth noticing that the teaching of the Book of Daniel about heavenly beings was further developed in the later Jewish literature, especially in the apocalyptic writings and the Qumran scrolls, as well as in the Christian tradition.

Keywords: Book of Daniel, angelology, heavenly beings, watchers/guards, angel interpreter, heavenly court of YHWH, heavenly beings as princes